

УДК 323.1 (477)

О.В. Долгов, канд. політ. наук, доцент

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Французький бульвар, 22, м. Одеса, Україна, 65968

ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОРДОНІВ ЯК ЧИННИКА ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Аналізуються основні етапи і теорії дослідження політичного простору в якості чинника політичного процесу.

Ключевые слова: *лімологія, політичний кордон, контактна зона, політичний процес, держава, природний кордон.*

Сучасний політичний розвиток актуалізує значення політичного простору як чинника політичного процесу. Предметом політологічного аналізу постають такі поняття як «територія», «територіальний устрій держави», «кордон», «територіальна / регіональна ідентифікація», «національні образи «власної» території» тощо. Дослідження політичних кордонів як повноцінного суб'єкту політичного процесу, стало предметом спеціальної галузі політології – лімології.

В історії дослідження простору в якості чинника політичного процесу можна виокремити два головних етапи: класичний (кінець XIX ст. – 60-і роки XX ст.) і сучасний (з 70-х років XX ст.). Особливості змістовної еволюції об'єкту дослідження дозволяють встановити зв'язок із класичним історико-географічним детермінізмом, який пізніше був замінений посибілізмом; виявити закономірності боротьби за оптимізацію території і простору держави.

Концепція «природних кордонів», що покликана виправдати порушення територіальної цілісності держав, необхідністю їх «природного розвитку», захисту «життєвих інтересів» і «власної» території певного народу, виникла наприкінці XIX ст. і була представлена у органіцистській теорії Фрідріха Ратцеля в роботі «Законои просторового росту держав». Популярністю користувалася теза Ф. Ратцеля про неправомірність принципу непорушності кордонів, який суперечить природним процесам розвитку держави як організму, що має коріння в просторі, з якого черпає життєву енергію [1, с. 53-182].

Образ держави як живого «біосоціального» організму, кордони якого подібні шкірі, а тому природно відбивають внутрішній стан організму – його квалітет чи міцність, виник наприкінці XIX ст. на основі уявлень прихильників натуралістичного напрямку соціології (Р. Вормса, А. Еспінас, П. Лілієнфельда, Г. Спенсера, А. Шеффле) і авторів географічної школи (Г. Бокль, В. Ключевського, Л. Мечникова, С. Соловйова). В натуралістичному напрямку соціології оформилася соціобіологічна школа, основою якої став принцип редуціонізму, тобто зведення соціального до біологічного. Настанови позитивізму Огюста Конта на розуміння соціології як «соціальної фізики», орієнтованої на методи біології, фізики, обумовили формування органіцизму, політизовані форми якого – «расизм», «нацизм», «соціал-дарвінізм» – згодом привели до дискредитації тези геополітики про суб'єктність географічного простору. Позитивізм обумовив народження не лише теорії географічного детермінізму політичного процесу, але став основою обґрунтування політ-економічного детермінізму у марксизмі, де формування політичного простору обумовлюється наявністю єдиної економічної системи в певних межах.

Сучасна політологія виходить з того, що набуття географічного простору політичної якості відбувається в процесі складення регіональної ідентичності, яка виступає підґрунтям формування політичної суб'єктності простору, який з цього часу постає дієвим чинником самовизначення.

Проте, редуціонізм політичної теорії Ф. Ратцеля мав прихильників. Так, шведський юрист Р. Челлен підтримав тезу про майбутній політичний занепад тих держав, які застигли в колишніх (реліктових) кордонах свого існування. Учні Ф. Ратцеля – Х. Гельмольт, А. Дікс, Р. Зігер, Е. Шоне намагалися виділити загальне визначення кордону як периферійного органу держави, систематизуючи господарську, культурно-географічну і політичну якості і форму простору. Значну роль у німецькій лімології відіграли дослідження І. Зольх, С. Фосета, О. Мауля, присвячені «почуттю кордону в німців», що були проведені в прикордонних провінціях на Віслі, у Верхній Сілезії й ін. Так, С. Фосет у роботі «Кордони» при жорсткому розрізненні понять «кордон» і «рубіж» представив типологію кордонів у порівнянні їх описів і, як відзначав К. Хаусхофер, він послідовно проаналізував функції кордонів і перевершив самого Ратцеля.

Найбільш послідовним представником геополітики Німеччини став генерал К. Хаусхофер. У роботі «Кордони в їх географічному і політичному значенні» він обґрунтував біогеографічну сутність кордону і типологію «психології кордонів». К. Хаусхофер представив образ території держави як «живої надістоти», умовою виживання якої є «біологічні закони росту», під якими розумілося: постійне розширення територій шляхом захоплення земель, колоній і стратегічно важливих комунікаційних вузлів. К. Хаусхофер відзначив, що «...хід історичного розвитку веде від картини кордону і пов'язаних з

нею вражень до інстинкту кордону, а через нього до усвідомлення рубежів цілих життєвих просторів і життєвих форм. Кордон – це периферичний орган – життєва форма, що «замкнута на ключ», позначена на всьому протязі, що випробовує напругу, але живе власним життям захисного покриву, що складається з життєвих форм, наповнених єдиною життєвою волею...» [2, с. 26-28]. К. Хаусхофер вважав, що «про захищені кордони» можна говорити лише там, де політичні кордони завдяки анойкумені збігаються просторово з незаселеністю, непридатністю для життя – «де геологія, морфологія ландшафту сприяють становленню політичних кордонів».

Проблеми психології кордонів держави, виховання почуття кордону, мистецтво проведення кордонів, порівняння культурно-географічних і політичних кордонів були в центрі уваги не тільки німецьких авторів. Ці проблеми вивчалися, наприклад, японськими науковцями – Е. Тэно, Д. Уэхара, досягнення яких приваблювали європейців у зв'язку з описом практики встановлення кордонів на територіях проживання етнічних меншостей. Е. Тэно представив типологію кордонів, а Д. Уэхара в роботі «Політичний розвиток Японії 1867-1909» пояснював кордони Японії присутнім «інстинктом безпеки», що відображується в конфігурації і зовнішній формі імперії. Пояснення невичерпної напруженості на окремих ділянках державних кордонів здійснювалося з культурно-морфологічної позиції. По-іншому, теорію Ф. Ратцеля інтерпретували перед війною представники англосаксонської наукової школи – Х. Маккіндер, А. Мехен – в Америці, Керзон – в Азії.

Особливе значення в дослідженні джерел класичної лімології здобуває праця Ф. Тернера «Значення кордонів в американській історії», що збігається за часом з періодом діяльності А. Мэхэна, А. Брукса, які готували становлення силової переваги США. Ф. Тернер писав про державне будівництво, обговорюючи проблему політичної організації при надлишку вільної землі й в умовах віддалених кордонів [3, с. 405].

Але основною тезою в науковому вивченні кордонів залишалася теза про накладення політичних кордонів на існуючі «природні кордони». Вона знаходить відображення в роботах Н. Спикмена й А. Роллінгса, які доводили, що державам властива тенденція до експансії, тому мирне співіснування – неможливе [4, с. 392-394]. Кордони постають індикатором здатності держави до виживання в процесі міждержавного «природного відбору», вони нестабільні і є вираженням тимчасового балансу сил і залежать від нього.

До питання кордонів як до основного питання політичного і культурно-історичного розвитку території, як до формування світогляду, політичної ідеології, культури зверталися російські науковці, що створили «євразійську доктрину». Так, П. Савицький – ідеолог євразійства, розробляв питання «просторових меж континентів у собі» – територій, де керують особливі ідеї, що обумовлюють відокремлення певних «місцерозвитків». На його думку, євразійському культурно-історичному типу відповідає визначений своєрідний «місцерозвиток», що обумовлює особливість і сталість характеристик політичного процесу. П. Савицький відзначає: «Росія – Євразія, представляючи континент, характеризується як замкнуте ціле і з погляду клімату, і з погляду інших умов. Природні умови рівнинної Євразії, ґрунт і степова смуга ... визначають господарсько-соціальні процеси євразійської культури і характерні для неї колонізаційні рухи, у яких здобуває оформлення споконвічна кочівницька стихія» [5, с. 41-62].

Обґрунтування соціально-політичних кордонів «природними» межами присутні у роботах російського дослідника Л. Гумільова, який виходив з того, що концепція етнокультурних регіонів у маргінальних (окраїнних) зонах є найбільш придатною для інтерпретації світових політичних процесів.

Так, згідно Л. Гумільову, континент Євразія, уміщує країну Афразію (Середземноморський басейн із Близьким Сходом і Північною Африкою) і «Європейський півострів – країну, обмежену зі сходу внутрішньою частиною континенту». Кордон між цими історико-культурними регіонами насамперед атмосферний. «Ізотерма січня» на заході позитивна, а на сході негативна, отже, прийнято західну частину називати Європою, а східну Євразією. Подібність ландшафтів визначала характер народів, зіграла важливу роль у формуванні культури і протистояння «Сходу» і «Заходу». Згодом природно-обумовлене протиставлення набуло політичних рис, обґрунтовуючи вплив природних кордонів на соціально-політичні структури. Л. Гумільов виступав із критикою географічного детермінізму, доводячи, що прямого впливу не існує, а є тільки опосередкований: «...природні нещастя не впливали на культуру і на етногенез, а впливали тільки на господарство, а через нього – на рівень державної міцності...» [6, с. 311-312].

Прагнення обґрунтувати різноманітні форми культурно-політичної експансії, контроль над новими територіями та інокультурними просторами, що стають складовими елементами держави, призводить до появи модернізованих інтерпретацій класичної концепції «природних кордонів». Так, концепція «життєвого простору» перетворена в доктрину «безпечних кордонів», а пізніше в доктрину «стратегічного виправлення кордонів».

Модернізованою, «латентною» формою теорії «природних кордонів» постав мондіалістський підхід, який пропонував злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з установленням

Світового уряду при знищенні расових, етнічних, релігійних, національних і культурних кордонів. Це антипод державності – найбільш аргументоване заперечення ідеї державного суверенітету. Це проект глобальної інтеграції – створення політичного Цілого без бар'єрних кордонів з єдиним правовим, політичним, соціально-економічним режимом. Це проект реалізації ідеї світового громадянства та космополітизму.

Світосистемна теорія користується визначенням світу як утворення з єдиним поділом праці між територіями, що вишиковуються в «товарні ланцюги» у єдиному для всіх напрямку – до ядра світосистеми – «зони, що здобуває прибуток». «Осьовий поділ» праці між центром і периферією світу нівелює роль держави, її незалежних політичних структур, політичних кордонів. Згодом держава відмирає, а територія її колишньої юрисдикції починає функціонувати відповідно до вимог міждержавної системи світоєкономіки.

Відтак, проблема політичних кордонів і сам концепт кордону виявилися об'єктом нових напрямків наукових досліджень. Аналізу соціокультурної природи кордону присвячені праці Ф. Броделя, Н. Данилевського, Б. Єрасова, Ш. Ейзенштадта, М. Ісаєва, Л. Мечникова, А. Неклеса, С. Семенова, Ф. Тернера, А. Тойнбі, О. Шпенглера, Е. Шілза та ін.

Політичний кордон як результат політичної еволюції територіального розвитку акторів міжнародного відносин розглядають прихильники історичного підходу. Отже, праці М. Арунової, Н. Д'якова, В. Загоровського, І. Костюшко, Л. Кулагіна, В. Кучкіна, М. Любавського, В. Савченко, М. Чепелкіна, О. Шумілова та ін. надають можливість для виокремлення спільних типологічних рис державних кордонів залежно від історичних особливостей їх формування.

Лімополітичний підхід включає методи політичного аналізу географічного простору, які надають змогу співвідносити взаємовплив природних та штучних елементів в сучасних політичних кордонах. В рамках цього підходу сформувалася більшість сучасних класифікаційних схем щодо типів кордонів. До робіт цього напрямку належать праці Д. Армандт, О. Вітковського, Ж. Готмана, А. Колчева, В. Колосова, М. Міроненка, Л. Муравьова, В. Самаркіна, Л. Смирнягіна, Г. Ситнянського, В. Шувалова та ін.

Якщо всі вищезгадані підходи розглядають кордон як об'єкт суспільно-політичного процесу, то в якості суб'єкту він вперше постає в геополітиці. Саме геополітика надає можливість аналізувати кордон як органічне системне явища, яке вміщує питання характеристик статичного територіального утворення, його просторового усвідомлення, принципів розвитку та територіального взаємовпливу. Класичні геополітичні схеми представлені в працях німецької (Ф. Ратцеля, Р. Челена, К. Хаусхофера), англо-американської (Н. Спінкмена, А. Ролінгса, Х. Макіндера, А. Мехена) та російської (П. Семенова-Тянь-Шанського, П. Савицького, Л. Гумільова) шкіл.

Сучасний розвиток політологічних досліджень, що обумовлений актуалізацією політичних процесів в регіонах, представлений роботами Зб. Бжезинського, К. Гаджієва, В. Дергачова, Д. Доленко, О. Дугіна, Д. Замятіна, М. Ільїна, Л. Казарян, Ю. Канигіна, С. Коєна, С. Ларсен, С. Лур'є, А. Никифорова, І. Прохоренко, Ф. Рудича, Ю. Тіхомірова, В. Тішкова, П. Чернова, Г. Шахназарова та ін.

Інтенсивність політичних трансформацій, що відбуваються на теренах інтегрованих просторів (євразійського, європейського, азійсько-тихоокеанського, латиноамериканського та ін.) демонструє форму послідовного вирішення питання. Сучасна інтеграція передбачає делегування політичними суб'єктами частини власного суверенітету наддержавним утворенням, функцією яких є забезпечення транскордонного співробітництва, що частково втілює ідею постсуверенного розвитку.

Найбільш розробленою є проблема політичного розвитку Європейського макрорегіону, що обумовлено інтенсивністю інтеграційних процесів. Сучасне розуміння політичного кордону цілком збігається з Європейським усвідомленням його як інструмента політичних відносин, що абсолютизує його штучність та нівелює природність.

Штучний характер утворення більшості сучасних кордонів вимагає досконалої розробленості міжнародно-правової бази щодо встановлення політичних кордонів. Гострим залишається питання правового забезпечення самовизначення політичних утворень і збереження принципу непорушності державних кордонів.

Різноманіттю сфер проявів прикордонної проблематики протистоїть фактична бідність літератури, у якій виділяються лише деякі наукові дослідження про політичні кордони, що сьогодні утворюють систему «протолімополітичних» уявлень. Після Другої світової війни дослідницькі напрямки, що виходили з визнання прямого та абсолютного впливу просторового чинника на політичний процес, були дискредитовані, і проблема кордонів фактично залишилася персоною «нон грата».

З часом перестав бути домінуючим концепт «природні кордони», це відбулося в наслідок підвищення рівня наукових знань, технічних можливостей і промислових потужностей, зміни потреб у сировині, у засобах повідомлення, у нових умовах розселення людей. Науково-теоретичні константи про природні основи політичних кордонів і про природну експансію ставали відносними, хоча раніше сприймалися як абсолютно вичерпні. Згодом виявився переборенням і принцип географічного детермінізму, що пророкував соціальній системі абсолютну залежність від географічних чинників.

Значний удар по теорії «природних кордонів» був нанесений визнанням і конвенційним закріпленням недоторканності державної території і непорушності державних кордонів в якості самостійних принципів політико-правового процесу.

Бібліографічний список використаної літератури

1. Ратцель Ф. Народоведение (Антропогеография) / Ф. Ратцель // Классика геополитики. XIX век. — М., 2003. — С. 53–182.
2. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К Хаусхофер. — М.: Мысль, 2001. — 426 с.
3. Тернер Ф. Значение границы в американской истории / Ф. Тернер. — М.: Мысль, 2002. — 405 с.
4. Spykman N. Geographic Objectives in Foreign Policy / N. Spykman, A. Rollings // American Political Science Review. — 1999. — P. 392–394.
5. Савицкий П. Континент Евразия / П. Савицкий. — М.: Аграф, 1997. — 231 с.
6. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации / Л.Н. Гумилев. — СПб.: Кристалл, 2003. — 608 с.

Надійшла до редакції 03.10.2013 р.

Долгов А. В. Основные теории исследования политических границ как фактора политического процесса

Анализируются основные этапы и теории исследования политического пространства как фактора политического процесса.

Ключевые слова: лимология, политическая граница, контактная зона, политический процесс, государство, естественная граница.

Dolgov A.V. The basic theory of research of political scopes as a factor of the political process

The basic stages and theories of research of political space are examined as a factor of political process.

Keywords: limology, political border, contact area, political process, state, natural border.